

PRAKFULVI ENDRE – RITOÓK PÁL

„Építész nő van néhány”

– Építész nők a két világháború közötti Magyarországon (Kutatási előzetes)

„A nők azon nemzedékéhez tartoztak, akik a családi és a szakmai élet összeegyeztetésének kompromisszumaival és dilemmáival harcoltak.” Juliet Kinchin így foglalta össze a női művészek helyzetét Márkus Liliről (1900–1962), egy sikeres keramikusnőről írott tanulmányában.¹ Habár a fenti leírás könnyedén alkalmazható a XX. század sok későbbi évtizedére is, a két világháború közötti időszak közhangulata egyáltalán nem kedvezett a nők szakmai előmenetelének. Voltak olyan hivatások, amelyeket a közvélemény nők számára is megfelelőnek talált, de az építészet határozottan nem tartozott ezek közé. Érdekes téma annak a nagyon kevés nőnek az életútja, aki 1918–1945 között építészeti vagy más műszaki tanulmányokat folytatott például a budapesti műegyetemen, és azon még kisebb számú nőé, aki valóban gyakorolta is az építész szakmát, különösen, ha arra gondolunk, hogy manapság a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen női hallgatóinak száma nyilvánvalóan magasabb férfi hallgatótársaikénál, s a változás éppen az építészetoktatás területén jelentkezett először.

Az 1920-as évek tanárait és hallgatóit megdöbbenék a férfi és női hallgatóság mai arányai, mint ahogy többségük számára sokkoló volt már maga az a tény, hogy egyáltalán voltak női hallgatók is az egyetemen. A helyzetet jól mutatja a „rendkívüli hallgató” kifejezés jelentésének változása. A Magyar Királyi József Műegyetem 1882-es új szabályzatában azon hallgatókat nevezték így, akik nem iratkoztak be egyik osztályra, mai szóval egyik karra sem, de bizonyos tantárgyakat hallgathattak. Mivel a szót kizárólagosan a férfiak világában használták, így csak a szó jogi jelentése szorult magyarázatra. Az egyetemi beiratkozásra vonatkozó 1920. évi XXV. törvény cikk szintén beszélt rendkívüli hallgatókról. A szöveg zárójelben magyarázta meg a szó jelentését: „azaz a nőhallgatók”²

Wlassics Gyula kultuszminiszter (1895–1903) 1895-ben nyitotta meg a nők számára a tudományegyetemet, hogy bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára mehessenek.³ Az emancipáció folyamata az oktatásban is szorosan összefüggött a választójog átalakulásával.

A nők Magyarországon az őszirózsás- és a bolsevik forradalmak folyamánként 1919-től rendelkeztek választójoggal, de szigorúbb feltételek mellett, mint a férfiak.⁴

Az első világháborút követő kataklizmában a művészeti-építészeti élet induló szereplői is széttrajtoztak

Európában az itthoninál tágasabb horizontok után kutatva.⁵ Számosan már a bethleni konszolidáció éveiben hazatértek, de építész diplomáik honosításával gondjaik adódtak. Idehaza a húszas-harmincas évek fordulójára alakult ki az az építészettörténeti helyzet, paradigmaváltás, amelyet Bierbauer (Borbiró) Virgil (1893–1956) úgy jellemezett, hogy az *okszzerű forma* „diadalmaskodott” a neo stílusok felett.⁶

A magyar fővárosban a képzésben résztvevő nőkről az építészhallgatók szatirikus kiadványából, a *Megfagyott Muzsikus* lapjairól nyerhetjük az első információkat. Az élclap sok más laptársához hasonlóan olykor igen belterjes és vitriolos utalásokkal élve írásban és rajzokon megörökítette az oktatók viselkedési szokásait, nyelvbotlásait, és a közismert diákok bármilyen szempontból említésre méltó cselekedeteit. A gyakorlatilag marslakóként, vagy mint később látni fogjuk, „eszkimóként” kezelt női hallgatóknak semmit nem kellett tenniük a diáksajtóban való szereplésért, mert ritkaságuk eleve garantálta ismertségüket és így élcelődésre való alkalmasságukat. Az egyik rajzon egy matrózbúzós ifjú hölgy görnyed a rajzasztal fölé „Baba <gürcöl>” képaláírással. Egy további, a lapban szereplő vicc céltáblája ismét Baba:

- Milyen tussal húzza ki Baba a rajzait?
- Adjunk-tussal!⁷

Az egyik első női hallgató, talán éppen őt aposztrofálták Baba néven, az 1897-ben Csurgón született Hajas Mária Irma lehetett, aki 1919. január 17-én iratkozott be a budapesti Műegyetem építész szakosztályára. Apja, Hajas József kereskedő az 1904-ben Böhm Henrik (1867–1936) tervei szerint Lechner Ödön (1845–1914) stílusában épített csáktornyai Kereskedelmi Kaszinó egyik tulajdonosa volt. A felsőoktatásba bekerült nőknél általánosságban, így Hajaséknál is a viszonylagos vagyoni biztonság mellett minden bizonnyal a nyitott szemléletű apa és a támogató családi légkör meghatározó szerepet játszott abban, hogy a hat lány közül többen is a magyarországi női emancipáció mintapéldáivá váltak. Más építész nők esetében ezen kívül fontos volt a pályaválasztásban az építészként vagy építőmesterként működő, esetleg valamilyen képzőművészeti ágba alkotó, vagy legalábbis értelmiségi apa, testvér, esetleg más közeli rokon. A bölcsésznek tanult legidősebb lány, Vilma utóbb háztartásbeli lett. Ella orvosnak tanult, férje, Dr. Siményi Alfréd az Uránia Egyesület tulajdonosa volt. Stefánia és Mária gyógyszerészek lettek. A legfiatalabb Gizella 18 évesen meghalt.

Irma 1919 elején keresztfelévvvel kezdett, amit a Tanácsköztársaság miatt az 1919/1920-as tanév első félévében pótfelévvvel kellett pótolnia. A továbbiakban az 1922/1923-as tanévig bezárólag minden tanévben beiratkozott. A kezdeti nehézségek után tanulmányi szempontból különösen jó volt az 1920/1921. tanév, aminek a végén Hajas Irma számos jó jegyet szerzett. A következő években alig vagy egyáltalán nem szerzett jegyeket, így ez egyik oka lehetett annak, hogy nem fejezte be műegyetemi tanulmányait, hanem két gyógyszerész testvérével még az 1920-as években Brüsszelben telepedett le, ahol világi nővérek lettek. Irma a két világháború közötti időszakban többször hazalátogatott. 1975-ben Belgiumban halt meg.⁸ Amilyen fontos jelenség a Hajas lányok első pályaválasztása, ugyanilyen érdekes hármuk pályamódosítása, visszatérésük egy évszázadok óta tipikus női foglalkozáshoz.

Az 1925-ös *Megfagyott Muzsikus* „Észt nő” című szójátéka a valóban észtl hallgatóról, Ilves Pauláról szól.

„Különös szabású rajzköpenyeről, ha megkérdelek: «Ez kimonó?», a felelet: «Nem! Esztkimó nő!»”

Fleischl Etelka és Wolf Johanna az 1926., Hügyecz Gizi az 1927., Stegmüller Margit/Maja az 1929., Thier Szabó Franciska az 1931., Oltay Marianne, aki „előlről még szebb” pedig 1935. évi kiadványban tűnik fel.⁹

Kotsis Iván (1889–1980) a tanszékén készült hallgatói munkákból időről-időre válogatást adott közre. A hölgyek közül az alábbiak munkáit tartotta érdemesnek bemutatásra: Folly Irén (az 1938–1939 közötti időszakból), Mina Mária (1942–1944), Molnár Andrea (1942–1943), Thier Szabó Felicia (1938–1939) és Vladova Anasztázia (1942–1944).¹⁰ A női hallgatókkal kapcsolatban érdemes Kotsis Iván visszaemlékezéséből is idézni a két világháború közötti időszakra vonatkozóan: „[...] ellemeztem a nők eltiltását a műszaki pályákról. Ebben a törekvésemben akkor kisebbségben maradtam. Hogy véleményem helyes volt, utólag [1945 után] bőségesen beigazolódott a rátermett női építészek jelentős számában, akik akár tervezői, akár statikusi vonalon kiválóan megállták a helyüket.”¹¹

Az említettek közül a második világháborút követően jelentős ipari építészeti pályát befutó mérnök, Wolf Johanna (1905–1997) munkásságáról a tárgyalt időszakban kevés konkrétummal rendelkezünk. 1931-ben szerzett oklevelet a budapesti Műegyetemen,¹² majd a Ganz leányvállalatánál, a Magyar Építő Rt-nél dolgozott.¹³

Fleischl Etelka (1905–1976), Fleischl Róbert (1864–1926) építész leánya bátyjával, Gyulával (1904–1976) apjuk kapcsolatai révén a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Tisztviselői Sportegyesülete csónakházát tervezte meg. A Margitsziget nyugati oldalán, a víztorony magasságában lehorgonyzott úszó sportház modern sportlétesítményeink szép darabja volt.¹⁴

A Magyar Hírlap Fleischl Etelkával interjút készített államvizsgájának napján, mely nap végén a professzo-

1. kép.

rok már kollégának szólították. Terveiről, mint az „első női építészmérnök” így nyilatkozott:

„Sok minden érdekel, mint építészt. Elsősorban a betonépítkezések, a betonkonstrukció. A beton a jövő építkezési anyaga. *A formák megváltoznak, a városok arca átalakul.* Ha megkapom a diplomámat, nem megyek azonnal állásba. Berlinben fogom tovább tanulmányozni az új betonkonstrukciókat. És még valami érdekel. A kislakások építésének problémája. *Ez nem csak szociális kérdés, hanem építészeti probléma is.*”¹⁵

A lap két nappal későbbi számában a szerkesztőség korrigálta magát. Eszerint a Műegyetemen az első építész diplomát Várnay (Sternberg) Marianne (1898–?) kapta 1924-ben, aki gyakorlatát külföldön és Budapesten szerezte, s a mérnöki kamarába felvétele folyamatban van.¹⁶

Várnay nevével Győr szabad királyi város rendezése tervpályázatának anyagában találkozunk. Pályaművét a város megvásárolta és a szakajtóban is méltatták. A tervező a legnagyobb súlyt az úthálózat kiépítésére helyezte, s nagy gondot fordított a hídfők és közterek architektonikus kiképzésére: „[...] határozottan jó a körútrendszer, az egymásra merőleges sugárutak és a város belső részeinek (tömbszerű) beépítési módjai.”¹⁷

Várnay Marianne a harmincas évek közepén Szegeden az OTI modernista székházának terveit készítette el, megnyerve a kiírt tervpályázatot. A terv Várnay (Weiszkopf) Dezső nyomda- és laptulajdonos nevelt lányának származása miatt akkori főnöke, Kopeczky Raul nevén futott. A saroktelken álló, háromemeletes L alakú épület bejárata a két utcához képest 45 fokban elfordított, háromtengelyes toronyszerű hasáb aljában nyílik. A torony vertikálisát fokozza, hogy az egymás fölötti ablakokat legfelül félköríves vaklunettával záródó tükrök foglalják egybe. A tükröket elválasztó pilaszterek tetején Illyefalvi Lóte Éva az egészséges férfit és nőt ábrázoló szobrát helyezték el. A tornyot legfelül egy valamivel kisebb hasáb zárja, amelyet két zászlótartó díszít. Az irodaház és rendelőintézet átadása 1937. január 1-jén volt. Az épületet 1951-ben átalakították, majd 1959-ben bővítették.¹⁸ Várnay Sternberg Ma-

riane később tejszarnokot is tervezett Szegedre, ami megépült, de valamikor a háború után lebontották.¹⁹

A *Tér és Forma* 1936-ban mutatta be a Bettelheim Franciska²⁰ tervezte elaggott munkások otthonát. A modern stílusú, kétszintes, 12 egyszobás, főzőfülkés (garzon) „apartmanházat” a Lówy Dávid és fia cég építette, az akkor még önálló Újpesten. A ház ma a Baross utca 65. szám alatt található.²¹ A húszas évek végén a cég 400 munkást és 40 tisztviselőt foglalkoztató fűrész- és parkettagyárának tulajdonosa Bettelheim Ottó mérnök volt.²²

Lédermann Lászlóné, született Bettelheim Franciska neve megjelent társtervezőként a Bettelheim Ottóné, született Bellák Margit által a Gellérthegyen, a mai I. kerület Szirtes utca 32. szám alatt építtetett családi házról szóló *Tér és Forma* publikációban is. Az egyik képaláírásban „L. Bettelheim” név olvasható az igen jónevű Deli és Faragó tervezőpáros neve előtt, de a másik képaláírás csak Delit és Faragót említi.²³ Az építési engedélyt 1934-től induló előzmények után 1936. szeptember 16-án adták ki.²⁴ A terveken az építészneve két változatban is olvasható: „L. Bettelheim Franciska” illetve „Bettelheim F. Ledermann Lászlóné” Deli és Faragó neve mellett. Az építtetők 1937 végén használatba is vehették a Sorg Rt által kivitelezett villát, ami a vég számla szerint 97 ezer pengőbe került. A súlyos háborús sérüléseket 1948-ban rögzítő műszaki leírás szerint a 380 négyzetméteres Bettelheim-villa 1140 négyszögöles telken téglafalazattal, betonlappal, vasbeton áthidalókkal és koszorúval épült.²⁵ A lejtős terepen álló ház alagsorában két autó számára kialakított garázs, szárító, vasalószoba, vendégszoba, házmesterlakás és egy rabic boltzattal ellátott borpince kapott helyet. A földszinti öt szoba hallos lakás tizenhat fős ebédlőjéhez tálalóval is felszerelt, üzemnek beillő méretű konyha tartozott. A kerti oldalon konzolosan túlnyúló, széles teraszról lehetett gyönyörködni a budai Vár és a pesti oldal látványában. A hátrébb húzott, négy szobás emeleti lakás előtt pedig a kerti homlokzat teljes hosszában hatalmas, 5,5×20 méteres terasz húzódott. A terek kialakításának nagyvonalúsága a nagypolgári luxussal berendezett legjobb magyarországi modernista villákéval említhető egy sorban.²⁶ Az építtetők igényességét bizonyítják a fennmaradt iratok és rajzok, amelyek többek között arról tudósítanak, hogy 1937-ben a bécsi Otto Prutscher professzortól rendeltek terveket a kandalló kiképzésére, 1940-ben pedig Gábel Frigyesztől kértek árajánlatot bizonyos asztalosmunkákra.

Rendelkezünk adatokkal az építészethez kapcsolódóan női belsőépítész-iparművészek munkásságáról is. Bánki Zsuzsa (1912–1944) 1930–1932 között a Bauhausban tanult. Az előtanfolyam után azon kevés lány közé tartozott, akik építészetet tanultak. 1932–1933-ban a frankfurti Művészeti iskolában, majd 1933–1936 között a bécsi Képzőművészeti Akadémián Clemens Holzmeister (1886–1983) és Peter Behrens (1868–1940)

irányításával folytatott tanulmányai végeztével szerzett építészdipломát. 1936-tól belsőépítészeti irodát tartott fenn szülővárosában, Győrben. 1944-ben Auschwitzban pusztult el.²⁷

Vámos Imre építész beszámolt arról, hogy egyik, a mai XIV. kerület Stefánia út 28. sz. alatt „mozgásművésznő” számára épülő háza tervezési munkálataiban lehetőség nyílt a belsőépítész Kovács Zsuzsának (1902–1974)²⁸ arra, hogy „a belsőt a külsővel, sőt [...] a külsőt a belső szerint” alakíthassa!²⁹ A Teréz körúton (9. szám, hrsz.: 29421), a Mocca eszpresszó (portál: Révész és Kollár) belsőépítészeti kialakítása szintén Kovács Zsuzsa munkája, a bútorszöveteket a Stefánia úti villához hasonlóan Szabó Éva tervezte.³⁰

Gádos Lajos (1910–1991) építész egyik tanítványa és első felesége, Czigler Antónia belsőépítészetet tanult az Iparművészeti Iskolában, de arról nincs tudomásunk, hogy szakmáját gyakorolta-e. 1945 után elvált férjétől, majd Angliában elvégezte a jogi egyetemet és ügyvéd lett, tehát ha nem is gyarapította a magyar építésznők sorát, de értelmiségi pályán dolgozott.³¹

Szórványos adatokkal rendelkezünk kertépítész nők tevékenységéről. Zimmer Mária okleveles kertész és kertépítő alkotta a Budapest VIII. kerület Delej utca 25. szám alatti Popper Ferenc tervezte lakóház és a II. kerület Rózsahegy utca 3/b (tervezte: Forgács Ernő és Hoch István, 1933) szám alatti családi ház kertjeit.³²

Budafokon az Első Magyar Kartonlemezgyár Haller Ernő tervezte kultúrházát körülölelő kert alkotója Schaár Magda volt, akit visszaemlékezéseiben Major Máté (1904–1986) többször is említett.³³

Érdekes tanulsággal szolgál, ha áttekintjük a Budapesten 1884–1949 között képesített építőmesterek névsorát. A Lundenben született Paulasz Erika 1900-ban, a besztecei születésű Préda Ilona 1909-ben, a Budapesten született Bánó Ilona és Hirsch Emma 1914-ben, a Sopronban született Holcmüller Lujza szintén 1914-ben kapott bizonyítványt. Az általunk vizsgált két világháború közötti időszakban egyetlen nő szerzett építőmesteri képesítést, az Újpesten született Almásy

2. kép.

3. kép.

Magdolna 1944-ben, akiről egyelőre sajnos nem tudunk semmi közelebbit.³⁴

Az időszak kétségkívül legjelentősebb női alkotója Pécsi Eszter (1898–1975), noha végzettsége szerint nem építész, hanem statikus, vagy ahogy idehaza hívták, kultúrmérnök volt. Fischer József (1901–1995) feleségeként a CIAM / CIRPAC magyar csoportja, az építészeti modernizmus hazai úttörői legfontosabb házainak szerkeszterveit is ő készítette.³⁵ Ám teljes szakmai öntudattal nyilatkozta, hogy a modern mozgalom tér-forma alakító princípiumainak valóra váltásában a statikus nem csupán számításokat végez. Célja a vitruviusi firmitas érdekében az állékonyság, de munkája egyben az esztétikai értékalkotás megkerülhetetlen tényezője. Nehezen hozzáférhetősége miatt is idézünk hosszabban az Ünnepek elnevezésű folyóirat *A munka kárpótól fiatalságért, szépségért, szerelemért...* címmel közölt interjújából:³⁶

„Épülő bérházak vasbeton állványzatán, az ég felé nyúló cölöpök és gerendák között olvashatták már a névét ízléses táblán csupa apró betűvel STATIKUS/PÉCSI [...]

Ez a statikus pécsi, csupa kisbetűvel, ultramodern fiatalembernek tűnt fel bennem, szélesvállú, markáns [...], aki könnyedén elbánik még a nehézkes vasbetonnal is [sic, a cikkben következetesen], és csak a „Bauhaus”-stílust imádjá. [...] Óbudai [valójában II. Csejtej utca 10/b, ma 16.] villájukban a munkaasztal mellett találok Pécsi Esztert, az egyetlen magyar statikusnőt, aki férjével és két fiával lakik a kis Bauhaus-stílusban épült modern épületben.³⁷ [...] Minden négyzetméternyi hely ki van használva, mégis tágas, levegős, napfényes ház, látszik, hogy szívvel csinálták.

– Hogyan jutott eszébe, hogy statikus legyen?

– Amióta csak vissza tudok emlékezni, mérnök akartam lenni. Imádtam a matematikát, vonzott a konstrukció. Kimentem Berlinbe és a charlottenburgi műegyetemem elvégeztem az egyetemi éveket, de a diplomát már itthon szereztem meg, és röviddel utána már dolgoztam is.

– Hogyan fogadták ezen a nőknél szokatlan pályán?

– Ne higgye, hogy egyedül vagyok mérnöknő Pesten! Csak statikus nincs több rajtam kívül. Építész nő van néhány. Wolf Hansinak [Wolf Johanna] nagyon szép pozíciója van. [...]

– Melyek voltak a nagyobb építkezések, ahol közreműködött?

– Én csináltam a Tisza Kálmán téri OTI „felhőkarcolókat” önállóan, és mint alkalmazott mérnök, én készítettem a [Hajós Alfréd tervezte margitszigeti] fedett uszoda statikai munkáját is, körülbelül száz más pesti házéval egyetemben. Egy hidat is terveztem, a Zalahidat vidéken; ez a probléma nagyon foglalkoztatott, mert legjobban szeretnék hidakat, gyárakat tervezni, építeni. A gyár- és hídkonstrukcióban nagy a fantázia, ezeké a jövő.³⁸ [...] Ma a vasbeton korát éljük, korlátlan lehetőségek vannak az építésznek, a konstruktőrök számára; mi adjuk a konstrukciót és az esztétikát, a funkciót pedig az építésznek. Ennek a három dolognak a tökéletes harmóniájából születhet csak meg az egységes stílus. [...]

– Dolgozik az épületeken is?

– Amint megcsináltam a számításokat, elkészítettem a részletterveket és a munka megkezdődik, állandó ellenőrzést gyakorolok és így bizony időm javarészt az épületeken és kis sportkocsimban töltöm. Imádom az autózást. Elszárgulani kisebb-nagyobb vasbeton-gyermekeim mellett, amelyek a város minden részén akadnak, de legjobban szeretek hazamenni a fiaimhoz, hogy megcsináljuk a matematikaleckét, vagy átvegyük a latin konjugációkat. [...] Azért, mert egy ember véletlenül nőnek születik, éppen úgy kell dolgoznia, mintha férfisorsot szánt volna neki az élet. [...] Az uram építész és nagyon gyakran dolgozunk együtt. Szeretek vele dolgozni, mindig megértjük egymást. [...]

Ezeket mondta a „statikus pécsi”, aki egész ember ahhoz, hogy egész asszony tudjon maradni férfias foglalkozása mellett is. Egy nő, aki gyártelepeket, hidakat, épületeket tervez, vasbetont hajlít; hogyan tudná kedve szerint hajlítani a vasbetonnál jóval gyengébb anyagot, a férfit?! Remek ember ez a statikus Pécsi, megérdemli, hogy egyszerű nagybetűvel írjam a nevét!”

Körképünk nem teljes, de azt a kijelentést megkockáztathatjuk, hogy női alkotóink nem a konzervatív ízlés, a historizálás világában, hanem az újító szellemű modernitás terepén tették le számon tartandó és további kutatásra kötelező módon névjegyüket.

Képjegyzék

1. kép: Bettelheim Franciska: Újpesti munkásotthon, kerti homlokzat, *Tér és Forma* 1936/4.
2. kép: Bettelheim Franciska, Deli Lajos és Faragó Ferenc: Bettelheim-villa kerti homlokzata, Seidner Zoltán felvétele 1937. Magyar Építészeti Múzeum ngsz. 488.
3. kép: Fischer József, Pécsi Eszter: Radó Géza és Walter Rózsi villája, Budapest, Bajza utca 10. Seidner Zoltán felvétele 1936. Magyar Építészeti Múzeum ngsz. 13195

Jegyzetek

- 1 KINCHIN, Juliet: *In the Eye of the Storm: Lili Márkus and Stories of Hungarian Craft, Design and Architecture 1930-1960*. Glasgow, Collins Gallery, 2008. 19.
- 2 ZELOVICH Kornél: *A Magyar Királyi József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története*. Pátria, Budapest, 1922. 176–177, 270–274.
- 3 *Leányiskolák*. In: *Révai Nagy Lexikona. XII*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1915. 560–561.
- 4 *Választójog*. In: *Révai Nagy Lexikona. XVIII*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1925. 731–733.
- 5 Az avantgarde egyik legfontosabb színtere, a Bauhaus vonatkozásában ld. *Wechselwirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik*. Hrsg. Hubertus GASSNER. Marburg, Jonas, 1986; *Magyarok a Bauhaus-ban*. Szerk. BAJKAY Éva. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 2010.
- 6 DR. BIERBAUER Virgil: *A magyar építészet utolsó tíz éve*. *Tér és Forma* (a továbbiakban: T F), X. (1938) 5. jubileumi sz. 109–115. A kiinduló helyzetre ld. Uő.: *Új építő lehetőségek felé*. *Építő Ipar – Építő Művészet*, XLV. (1921. II. 15.) 18.
- 7 *Megfagyott Muzsikus*, (1922) 45. Egyelőre nem tudjuk, hogy kire vonatkozik a karikatúrával illusztrált megjegyzés. Ld. még *Megfagyott Muzsikus*, (1924) 33. Pontos hallgatói lista az intézmény levéltárának átvizsgálása után várható.
- 8 Itt köszönjük meg Buda Attila szíves szóbeli tájékoztatását. Hajas Irma leckekönyve magántulajdonban van.
- 9 Összefoglalóan: *Megfagyott Muzsikus*, (1898–1974). Szerk. GERLE János. Budapest, Bercsényi 21–23, 1987. (A BME Építészhallgatóinak kiadványa)
- 10 *Tervgyűjtemény a M. Kir. József-Nádor Műegyetem építészhallgatóinak az I. számú épülettervezési tantervén készült munkáiból*. Szerk. KOTSIS Iván. Budapest, Királyi Magyar Műegyetemi Nyomda, 1944. 39, 63, 65, 74, 151, 162–165, 224.
- 11 KOTSIS Iván: *Életrajzom*. Szerk. PRAKFAI Endre. H. n. [Budapest], HAP Tervezőiroda Kft. és a Magyar Építészeti Múzeum, é. n. [2010] 185.
- 12 Oklevelének száma: 11.127. Azon hallgatók névjegyzéke, akik az 1930/31-es tanévben szereztek oklevelet a Magyar Királyi József Műegyetemen. In: *A Magyar Királyi József Műegyetem programja az 1931/32. évi tanévre*. Budapest, Magyar Királyi József Műegyetem, 1931. 114.
- 13 VÁMOS Éva: *Wolf Johanna, az első sikeres magyar kivitelező építész-mérnök*. In: *Asszonyorsok a 20. században*. Szerk. BALOGH Margit, S. NAGY Katalin. Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, 2000. Megjegyzendő, hogy Folly Irén, a híres statikus, Folly Róbert (1889–1965) lánya is az ipari építész területén működött.
- 14 T F, X. (1938) 8–9. sz. 252–253. Háború sújtotta maradéka (?) és Weiss (Vince) Pál evezős klubházának maradéka (?) a Margit híd közelében látható. Közölve: Uo. 248–250.
- 15 n. b.: *Az első női építész-mérnök vizsgálja a Műegyetemen. Beszélgetés Fleischl Etelkával jövődő terveiről*. (kiemelés az eredeti szövegben) Magyar Hírlap, XXIX. (1929. V. 7.) 102. sz. 3.
- 16 Magyar Hírlap, XXIX. (1929. V. 9.) 104. sz. 8.
- 17 KOMOR János: *Győr város rendezése*. T F, II. (1929) 12. sz. 479–488.
- 18 Tisza Lajos körút 97. *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szerk. TÓTH Ferenc. Szeged, Csongrád Megyei Önkormányzat, 2000. 570–571.
- 19 Dévényi Tamás építész szíves szóbeli közlése.
- 20 Egy adat szerint Bettelheim Franciska Genfben élt és/vagy tanult. Forrás: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Magyar Művészek Lexikona Gyűjteménye.
- 21 T F, VIII (1936) 4. sz. 97–99. Az építető az Újpest város életében a XIX. századtól jelentős szerepet betöltő Löwy család egyik tagja volt. Ld. *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. ÚJVÁRI Péter. Budapest, Magyar Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 544.
- 22 UGRÓ Gyula: *Újpest, 1831–1930*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1932.
- 23 T F, IX. (1937) 11. sz. 333–334.
- 24 316648/1936-III. BFL XV. 17. f. 834 Sorg Rt 30. doboz.
- 25 320.641/1948-III. BFL Építési ügyosztályok tervtára, XV. 17. d. 329. Hrsz.: 5338/1.
- 26 FERKAI András: *Buda építésze a két világháború között*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1995. Nr. 504; SOMLAI Tibor: *Tér és idő. Lakásbelső a két világháború között*. Budapest, Corvina Kiadó, 2008. 49.
- 27 BAJKAY Éva: *Magyarok a Bauhausban*. In: *Magyarok a Bauhausban*, 2010. 376.
- 28 Kovács Zsuzsáról ld. nekrológiát FEKETE György: *Kovács Zsuzsa 1902–1974*. Magyar Építőművészet, (1975) 1. sz. 64.
- 29 T F, XII. (1940) 6. sz. 103–104. Az építető Lienerth Aladárné, szül. Kormos Margit volt. FERKAI András – BRANCIK Márta – HAJDÚ Virág – MOLNOS

- Attila – OLÁH Éva: *Pest építészete a két világháború között*. Szerk. FERKAI András. Budapest, Modern Építészetről Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., 2001. Nr. 555.
- 30 T F, X. (1938) 11. sz. 331–332.
- 31 PREISICH Gábor: *Építészeti, városépítészeti pályafutásom története*. Szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán, PRAKFAI Endre. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum, 2009. 43. (Lapis Angularis VII.)
- 32 T F, VIII. (1936) 4. sz. 100–102. és 3. reklámoldal. A Rózsahegy utcai ház szomszédos Zádor Anna egykori családi villájával.
- 33 T F, XI. (1939) 1. sz. 18. „Ekkor [1943-ban] gyakran dél felé mentem ki Albertfalvára, s ha már ott voltam, dolgom végeztével, átsétáltam Budafokra, a Leányka utcába, ahol Vilt Tibor és Schaár Erzsike lakott az apai házában, a kedves öregúrral együtt, és Schaár Magdával, a nővérral, aki kertészettel foglalkozott.” MAJOR Máté: *Férfikor Budapesten*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 263.
- 34 KISS Lajos – V. SZINNYAI Katalin: *A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége*. Budapest, Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., 1997. 113–151.
- 35 A két világháború közötti Buda és Pest építészetét áttekintő két kötetben összesen 43 épület statikus szerepet játszik. FERKAI 1995., és FERKAI András – BRANCZIK Márta – HAJDÚ Virág – MOLNOS Attila – OLÁH Éva: *Pest építészete a két világháború között*. Szerk. FERKAI András. Budapest, Modern Építészetről Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht. 2001.
- 36 GÖMÖRY Rózsa: *A munka kárpótol fiatalosságért, szépségért, szerelemért...* Ünnepek – Képes szépirodalmi lap, V. (1938) 7. sz. 25–26. A cikkben a statikus portréfotója mellett Walter Rózsi operaénekesnő villájának képe is szerepel. Szerkesztő Gróf Bethlen Margit. A lap akkori szellemiségére jellemző, hogy Molnár Farkas (1897–1945) egy munkáját is bemutatta, egy „ideális lakóház kolosszus” tervét. GYÖRGY László: „*Életem fő műve*”. Ünnepek, II. (1935) 1. sz. 9–11. (A lapot ekkor Megyery Ella szerkesztette.) Walter Rózsi villájának tervezésére és építésére lásd: Fischer József emlékezései 1972–1974-ből. A szöveget gondozta KAISER Anna. Szerk. HAJDÚ Virág, PRAKFAI Endre. Budapest, OMvH Magyar Építészeti Múzeum, 1995. 319. (Lapis Angularis I.)
- 37 BFL Építési ügyosztályok tervtára, XV.17.d 329. Hrsz.: 15214/4. A konvencionális, sátozott ház engedélyezési terveit Fischer József építőmester 1928. február 20-án írta alá.
- 38 V. ö. „*A statikusnő*”. Újság, XLV. (1938. I. 1.) 31.

Women Architects in Hungary between 1918 and 1945 A research account

A “generation of women who struggled with compromises and dilemmas in combining family life and professional life”, as Juliet Kinchin summarised the situation of women artists in Hungary in the interwar period, a climate in which female professional advancement was not welcome. There were some professions which were more likely to be accepted by the general public as suitable for women, but architecture was definitely not among them. It is interesting to think about the very few women in the period of 1918–1945 who entered e.g. the Budapest Technical University to study architecture

or other technical subjects and about the even smaller number of women who actually practiced architecture, particularly in light of the fact that nowadays the female students at the Budapest Technical University outnumber the male students, and indeed architecture was the first field in which this change took place.

The authors have gathered a small group of women architects whose life and work is worth investigating further as emblematic of female emancipation in the professional sphere, and also as creative designers of buildings of various scale. One thinks, for instance, of Eszter Pécsi, the key structural engineer of the architects of the Hungarian Modern Movement.